

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A bikuram-tól az üfőasszony-ig. A 'nagyanya' → 'öregasszony' → 'rosszindulatú öregasszony' → 'boszorkány' jelentésváltozást elszenvedő R. és N. *banya* szavunk keletkezésének nyelvi körülményére A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára így mutat rá: „téves tagolással jött létre a R. *jó banya* (tkp. *jób* + *anya*) 'nagyanya' összetételből. [...] A *jób* > *jobb* változásban a *jó banya*-beli *jób* nem vett részt; emiatt a *jobb* kialakulása után a *jó banya* összetételt *jó* + *banyá*-ra bontotta fel a nyelvérzék” (TESz. 1: 241). Német nyelvű szófejtő szótárunk ezt a — HORGER ANTALtól származó (MNy. 9: 228—9) — magyarázatot illetéknéppen helyesbíti: a *banya* előzménye *job* + *anya* volt, amelyet a nyelvérzék tévesen tagolt *jó* és *banya*-ként, vö.-vel utalva a XVII. század végi *jó banya* 'nagyanya' szókapcsolatra (EWUng. 79). — Az utóbbi értelmezést támogatják mind az újabban közzétett rég(ebb)i adalékok (l. például a SzT. *banyó*, *bonyó*; *bapó*; *jobbanya*; *jobbapa*; *jobbatya* szócikkait), mind — az eddig még nem tárgyalt — nyelvjárási szavak. Az alábbi k ü l ö n ö s h a n g u l a t ú lexikai egységek megítélésem szerint egyszersmind kiegészítik, illetőleg pontosítják a *banya*-félék keletkezésének körülményéről alkotott eddigi véleményeket.

1. A *bikurám* '◀megszólításként és megnevezésként a feleség részéről:▶ a férj bátyja'. Patakon hallotta SÁNDOR DOMOKOS a XIX. század derekán, pontosabban „az 50-es 60-as években, tisztes társasághoz szokott öregebb emberektől” (l. az ÚMTsz. cédulaanyagát, illetőleg *nagy* szócikkét). Noha nyelvjárásainkban eléggé elterjedt az azonos jelentésű *nagybik uram*, illetőleg *nagyobbik uram*-féle szókapcsolat (ÚMTsz. *nagy* a.), a nyelvföldrajzi tények (MNyA. 461. *nagyapa*) inkább amellettszólnak, hogy a *bikurám* elődje a szintűgy jól ismert korviszonyító előtagú *öregbik uram*-féle jelzős kapcsolat lehetett — l. például *öregbik urám* (Zsitvabesenyő, Palást, Ebed) 'ua.' (ÚMTsz. *nagy* a.) —, ezt bonthatta *öreg* és *bikurám*-ra a patakiak nyelvérzéke. — Ábrázolva: *öregbik urám* → *bikurám* [(*ø* *öreg*) + *bikurám*].

Mind a *job* *anyá*-nak *banya*, mind az *öregbik urám*-nak *bikurám* alakulására döntő oki tényezőként hatott véleményem szerint az e m f á z i s n a k módosító, változtató ereje. Számos példánk van ugyanis arra, hogy a családtagoknak kedveskedő megszólítására, megnevezésére — érzelmi telítettségükből és gyakoriságukból adódóan — saját szerűek a legkülönbözőbb, a z e g y e s h a n g o k t ó l a t e l j e s s z ó t e s t r e k i t e r j e d ő e m f a t i k u m o k: hangrövidülések és -nyúlások, hangkivetések és -betoldások, összerántódások, szóferdítések, valamint csonkítások stb.

Minden bizonnyal ebben az emfázisos miliőben nyerték el ismert alakjukat a következő — bőséges példák közül szemelgetett — rokonságszavaink is: Jásztelek: *eldes anyám*; | Tiszasüly: *edsanyám*; | Alföld; Tápé: *écsanyám*; | Mezőkövesd: *és'anyám*; | Besenyőtelek: *ésnyám*; | Tápé: *écsanyám* ~ *écsám*; | Püski: *idős ényám*; | Bába: *időzsanyám*; | Makó: *é'érdősanyám*; | Hódmezővásárhely: *étsám*; | illetőleg: Makó: *é'érdősapám*; | Kiskunfélegyháza: *écsapám*; | Mezőkövesd: *és'apám* ~ *éspám*; | Dunaujváros: *iš'apám*; | Acsalag: *ispám*; | Csík vármegye: *écs* '<megnevezésként, megszólításként:> édesanya'; | Ásotthalom: *édő* '<megszólításként:> édesanya'; | Nagyszalonta: *naanyám* ~ *nányám*; | Siménfalva: *nainnyám*; | Hadikkeménfalva: *nannya* (ÚMTsz. *édő, édes, édesanya, édesapa, manyó, manyók, mápó, nagyanya* a.); | Oltszakadát: *nanyinyo*; | Kákics: *manyó* ~ *manyók*; | Hétfalu: *mápó* 'nagyapa'; | Kót: *őrepapa* (régies alak); | Viszák: *őreppapa* ~ *őregapám* mellett *őreppapa* (MNyA. 460. *nagyanya*, valamint 461 *nagyapa*); | *igénszüle* 'dédanya' (MNyj. 6: 132, 133, 135); | Makó: *écs szülő* 'nagyszülő'; | Somoskőújfalva: *jéldés szaógám* 'édes gyermek'; | Sáránd: *ides bám* '<megszólításként:> bátya, bácsi' (ÚMTsz. *édes, édesbá, édesszülő* a.).

2. Ez az emfázisos miliő határozta meg alábbi rokonságszavainknak módosult alakjait is. A „Mai dialektológiai vonatkozású vizsgálati lehetőségekről” című példaszzerű cikkében MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS a *nagyanyá*-nak 35 nyugat-dunántúli megnevezését gyűjtötte össze hallgatói segítségével (Dialektológiai szimpozion. Szombathely, 2001. augusztus 23—25. Szerkesztette: SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN, GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely, 2002. 194—6). Ebből a színes csokorból csak az idős férfiak nyelvhasználatában elvétve előforduló *mikka* rokonságnevet emelem ki (195—6). Megítélésem szerint a *Mikka* [helyesen: *mikka*] szóalak az öregek és a fiatalok nyelvében egyaránt előforduló *mamika* lexémának csonkulásos változata. — Ábrázolja: *mikka* [ø ma-] ← *mamika*. Látjuk, hogy a csonkulással együtt járt a *k*-nak emfázisos megnyúlása is.

3. Az Új magyar tájszótár gazdagon adatolt *édesanya*, illetőleg *édesapa* szócikkében *dēsanya* és *dēsapám* változatot is közöl; mindkettőt Kapuvár nyelvjárásában jegyezték fel.

A szó eleji *é* hang hiánya véleményem szerint többféleképpen is értelmezhető. Felfogható például magánhangzó-csonkulásként, amelyben a mássalhangzós kezdetre való spontán törekvés nyilvánul meg. HAJDÚ MIHÁLY mintaszerű feldolgozásából tudjuk, hogy e tendencia jelentősen gazdagítja becézőneveinknek — szintén emfázisos indítatású — színpompás világát: „Nagyon fontos jelenség az — állapítja meg részelemzése összefoglalójában a szerző —, hogy a csonkult nevek néhány kivételtől eltekintve mássalhangzóval kezdődnek [én emeltem ki: M. S.]. Százalékszámval szinte ki sem fejezhető a magánhangzóval kezdődő történeti adatoknak az összes becézőnévhez viszonyított arányszáma (0,001%)” (HAJDÚ MIHÁLY, A magyar becézőnevek (1770—1970). Bp., 1974. 151—6).

Mivel nyelvjárásainkban igen elterjedtek az *éldesanyám* ~ *éldesapám*-féle emfatikumok (ÚMTsz. *édesanya*, ill. *édesapa* a.), ezért talán az sem lehetetlen, hogy az efféle népetimológiásan felfogott változatok voltak a *dēsanyám* és *dēsapám* előzményei. E feltett változást folyamatában így ábrázolom: **idēsanyám* ~ **idēsapám* → **ildēsanyám* ~ **ildēsapám* [(N. ø il 'él' ige) + *dēsanyám* ~ *dēsapám*] → *dēsanyám* ~ *dēsapám*.

4. A következő három (egyébként több szó eleji hangot érintő) magánhangzóval kezdődő csonkulásos változatnak létrejöttét azonban bajos volna az előbbihez hasonló szódarab-megelevenedéssel magyaráznunk; úgy kell szerintem tekintenünk rájuk, mint az emfázisnak illetően spontán megnyilvánulásaira: *eppapa* [ø ör-] ← *őreppapa* < *őregpapa* [ejtsd *őreppapa*] 'nagyapa'. vö. Martos: *őregapa* mellett *eppapa* ~ *őreppapa* (MNyA. 461. *nagyapa*), illetőleg *eppapa* ~ *igèn* ~ *igèñőregapa* ~ *igènapa* ~ *igèñőreppapa* 'dédapa' (uo. és MNyj. 6: 133, 135); *emmama* [ø ig-] ← **igèmmama* [ejtsd: *igèmmama*] 'nagyanya', vö. Martos: *emmama* 'nagyanya' és *igènszüle* 'dédanya' (MNyA. 460. *nagyanya*; MNyj. 6: 132, 135), valamint: *ennanya*

[ø ig-] ← **igennyanya* 'nagyanya', vö. Acsalag: *öreganyám* mellett *ennyanya*; Szárföld: *öreganyám* mellett *ennyanya* 'nagyanya' (MNyA. 460. *nagyanya*).

5. A főként Baranya és Somogy megyében elterjedt — kétségtelenül emocionális jellegű *s i l á n y* ~ *s í l á n y* 'koszorúslány' (MTsz. 1. *si* a.; ÚMTsz. *sílány* a., illetőleg ZselNya. 449: *koszorúslány* szó létrejötte az eddigieknél talán szövevényesebb.

A házasságkötés leány tisztségviselője *sílány* (~*sílány*, *sillány*, *sillány* stb.) megnevezésének (félig elhomályosult) összetett voltát érezzük, de a *si*-féle előtag jelentése — egyelőre — nem világos. E benyomásunk bizonyosságát igazolandó, l. a *sílány*-nak nyilvánvalóan összetett szó-változatait (Baranya megyében jegyezték fel őket): Hegyhát: *sír-lány* (MTsz. 1. *si* a.; SZINNYEI megkérdőjelezte ugyan, de a további adatok kétségtelenül igazolják hitelességét); Hobol (14): *sírlány*, valamint Basal: (56) *sillány* ~ *nyoszolólány* mellett ritkábban előforduló *sírlá* (ZselNya. 449: *koszorúslány*). Ezekben az összetételekben fölöttébb meglepőek a névszóként (pontosabban: folyamatos melléknévi igenévként) viselkedő *sir* ~ *sír*, illetőleg *si* ~ *sí* előtagok, mindazonáltal semmiképpen sem fogható rájuk, hogy eredetileg is igei „származékok” lennének (l. a TESz. *si*¹ és *sír*¹ szócikkeit). Régebbi adatokkal az sem igazolható, hogy esetleg folyamatos melléknévi igeneves előtagú — **siólány*, illetve **sírólány*-féle — előzményei lettek volna. Mi több: jelentésbeli bizonytalanság is tapasztalható a *sír*, *sír*, valamint a *si* ~ *sí* jelzői szerepű előtagok között. Míg ugyanis az első párnak 'megindultságtól (öröm)könnyeket hullató' értelme lehet, addig a jelzői szerepű *si* ~ *sí* pár illetően értelmezését nem támogatják a néprajzi adatok: ezek ugyanis a *si* ~ *sí* párnak inkább 'vidáman' rikoltó'-féle jelentést valószínűsítenek. Például: a Zselictől keletre levő falvakban az 1900-as években a templomba menet és jövet főleg a koszorúslányok ilyen vidám lakodalmi rigmusokat *rikogattak*: „A szobának négyyszöglete / Menyasszonynak Mári neve. *Ijhuj!*”. Vagy: „Almárium kis kulcsa / A menyasszony de furcsa! *Ijhuj!*” (NAGY JÓZSEF, Hegyhátvidéki (vasmegyei) népszokások. 1. Menyegző: Ethnographia 11: 313). — Az alábbi, XX. század eleji néprajzi közlésben (többek között) az áll, hogy Göcsej keleti szélén levő Bessenyőn [ma: Zalaegerszeg része] a lakodalom résztvevői „kocsira ülnek s indulnak az esküvőre. *Kiáltja* az első koszorús lány (ott *nyoszorús* lány):

»Háromnegyed tizenegyre,
Most megyünk az esküvőre!«

Kiáltja a második koszorús lány:

»Fejér galamb száll az ágra,
Édes anyám, megbocsásson!«

Hazajövet, miután elérték a falu végét, leszállnak a szekérről, „a muzsikások a Rákóczy-indulót húzzák s most a lánysereg rettenetes dalt tesz. A koszorús lányok az egy vőfény körül csoportosulva *rikkantanak unisono*:

»Ez az utca szűk utca,
Rozmaringszál hasintja,
Ha hasítja, ha nem is,
Végig megyünk azért is!«

S következik egy *hosszan tartó rikítás*” (SEBŐK SAMU, Bessenyői paraszt-lakodalom: Ethnographia 16: 152; én emeltem ki: M. S.). — A koszorúslány *j ó k e d v é t , d e r ü l t h a n g u l a t á t* emeli ki a Velemben (Vas megye) följegyzett lakodalmi köszöntő részlete is: „Nyoszorúslány azér víg, azér örvendezik, / Hogy a fején a koszorú eggyaránt virágzik.” (A magyar népzene tára. Szerkesztette BARTÓK BÉLA és KODÁLY ZOLTÁN. III/A. Lakodalom. Sajtó alá rendezte KISS LAJOS. Bp., 1955. 491).

A menyasszony meghitt barátnője megnevezésének a már bemutatott *sílány*, *sírlány*-féle változatain kívül (l. a fentebb idézett alakkeveredéses *nyoszorús lány*-t, ill. *nyoszorúslány*-t is), még számos érdekesebbnél érdekesebb szó-, hang- és (alak)változat ismert (l. például az ÚMTsz. *ko*

szorúlánny, koszorúslány, nyoszolyólány, nyoszolóleány, nyoszolyósleány szócikkeiben foglaltakat). Mindezek közül a Somogy megyei Attala és Nagyberki nyelvjárásában följegyzett *nyoszolósilány*, valamint a Baranya megyei Boda nyelvjárásában rögzített *nyoszolói lány* (uo. *nyoszolyósilány* a.) adatokat emelem ki: ők adják ugyanis kezünkbe a címszó megfejtésének kulcsát.

A *silány* ~ *silány* 'koszorúslány' keletkezésének miéretté és mikéntjére kétarcú válasz adható. Úgy tűnik — egyfelől —, hogy a képzőmorfémából való összetételi taggá válást (akár előzményként, akár következményként) több tendencia segíthette. A nyelvérzék a két fő részből álló *nyoszolósilány* összetett szót szóhatár-eltolódással *nyoszoló silány*-nyá bontotta-darabolta, majd a fokozatosan elkülönült *silány* 'koszorúslány' összetett szót önállósította. Az átalakulási folyamatot talán az válthatta ki vagy segíthette, hogy a jóval régebbi és termékeny -ó képzős *nyoszoló asszony* 'lakodalmakban' a menyasszony körül segédkező, gyakran rokon asszony' (ÚMTsz. *nyoszolyóasszony* a.) jelzői szerepű előtagja alaktanilag összeütközésbe került az ugyancsak 'valamivel való foglalkozás'-t jelentő -si képzős — fiatalabb — *nyoszolói lány* szó szerkezet jelzői tagjával, illetőleg ennek *nyoszolósilány*-nyá egybeforró fejleményével. A nyelvi tudat az azonos funkciójú -ó + -si toldalékorfémák közül az igen csekély megterheltségű másodikat ebben az emfázisban *silány*-nyá alakította. Majd a nyelvérzék a *silány* első tagját 'vidáman' rikoltó'-félére értelmesítette, vö. *si* 'sívít', 'sír' (ÉKsz. *si*¹ a.); Somogy megye Visnye: *sit-rén*; Zala megye: *sit-ri* (MTsz. *si-ri* a.). Új szintaktikai helyzetéből adódóan viszont a 'vidáman' rikoltó' jelentésű *si* igenévi értékű lett. Megjegyzem, hogy a *nyoszolóasszony*-nak megszokottabb, gyakoribb, „erősebb” *nyoszoló* jelzője is közrejátszhatott abban, hogy a *nyoszolóasszony* ↔ *nyoszolósilány* szembenállásban a nyelvérzék *nyoszoló* + *silány*-ként tagolja az utóbbit; ezzel is a népetimológia „birodalmába” segítve, utalva a *si* 'vidáman' rikoltó' emfatikumot.

Másfelől viszont az az egyszerű magyarázat kínálkozik, hogy az alkalomhoz kötött, társadalmilag is elfogadott (eredetileg talán félig elhomályosult) *silány*-féle emfatikum szóhatár-eltolódással alakult a *nyoszolósilány* összetett szóból. A népetimológia pedig a *si* ~ *si* szódarabba 'vidáman' rikoltó'-féle értelmet lehel.

A *silány*-nyá válás dinamikus szinkroniájába nyújt talán némi betekintést az alábbi vőfély-rigmus-részlet két párhuzamos változatának utolsó sora; az első — archaikusabb állapotot regisztráló — részlet a Baranya megyei Bogyáról származik:

„Mozsika szól hangosan,
Lábomra komoltosan.
Kérem násznagy urakat,
El ne ájják utamat,
Még ne vessék szavamat!
Kericssek ki kezemre
Nyoszolói lányunkat!”

BERZE NAGY JÁNOS az általa dőlt betűkkel kiemelt részhez alábbi lapalji megjegyzést fűzött: „Helyesen: *Nyoszoló silányunkat*. A baranyai tájszólásban: *silány* = *nyoszolyóleány*” (Baranya megyei néphagyományok. Gyűjtötte, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta BERZE NAGY JÁNOS Dr. Kiadja Baranya vármegye közönsége. I. kötet. Pécs, 1940. 588. Kultúra Könyvnyomdai Műintézet. Mayer A. Géza és Társai, Pécs). — A második, némileg deformálódott és ezért talán fiatalabbnak értékelhető attalai változat, illetőleg ennek utolsó sora így módosult:

„Muzsika szól hangosan,
Lábomra komótosan,
Kérom alázatosan,
Kérem násznagy urakat,
Kerítsék ki karomra
Nyoszolósilányunkat.”

(A magyar népzene tára 3/A. Lakodalom. Sajtó alá rendezte KISS LAJOS. Bp., 1955. 694; a kiemelés tőlem: M. S.)

Az igen csekély előfordulása, minden bizonnyal más oldlagos *sírlány* ~ *sírlány* újabb szóalakok a *sílán* ~ *sílán* változatokból fogantak a *sí(ó)* ↔ *sír(ó)* fogalmak korrelációja alapján; l. például a több dunántúli nyelvjárásban élő *sí(v)ókánya*, *sírókánya* 'egerészölyv, Buteo buteo' (Kiss: MMad. 111—2) előtagjait.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *sílán*, *sírlány* szóváltozatok rendhagyó nyelvi képződmények; metamorfózisukat — az adott érzelmi állapotot pontosabban kifejező *si* ~ *sí* '<vidáman> rikoltó', illetőleg *sír* ~ *sír* '<megindultságtól (öröm)könnyeket hullató' jelzői előtaggá való átértékelődésüket — minden bizonnyal az emfázisnak módfölötti szóváltoztató ereje határozta meg, ehhez hozzájárult a népetimológia szóteremtő képessége is. (Megjegyzem: a *síllány* ~ *síllány*-félék mássalhangzó kettőződése minden bizonnyal magánhangzók között következtek be.)

6. A Hegyhát (Vas megye) nyelvjárásában az érzelmi indíttatású *űfő asszony* '<főként megszólításként:> fiatalasszony' módosulatot jegyeztek fel (ÚMTsz. *ifjasszony* a.). Az *ifjasszony*-ból való létrejöttét alighanem a népetimológia is segítette. — Képletben kifejezve:

ifjasszony → *űfőasszony* [N. *ű* 'ő' nm + *fő* 'a családban: vezető' + *asszony*].

A nagyobb hatás (expresszivitás), illetőleg érzelmi töltet meglétét az *űfőasszony* alakban bizonyítja — közvetve — az alábbi régi adalék is, amelynek szerzője ugyanis az új asszonyt jelentő *menyecske* szót a *menyecské*-vel, azaz *kis mennyország*-gal azonosítja: 1736: „Az régi magyarok az új asszonyt azért nevezték menyecskének, hogy az jó feleség olyan mint egy kis meny vagy menyecske” (én emeltem ki: M. S.), „az mint hogy az gonosz asszony bizony igen nagy pokol és gehenna” [MetTr. 389] (SZT. 3: 907 *feleség* a.).

7. Összefoglalás. — A különféle (testi vagy/és lelki) rokonságra, közeli kapcsolatra utaló megszólítások, megnevezések gazdagon dokumentált formái, (alak)változatai — de különösen a *bikuram*, *désanyám*, *désapám*, *mikka*, *eppapa*, *emmama*, *ennyanya* meg a *sílán* → *sírlány* keletkezéséből, alakulásából szerzett ismereteink — arról győznek meg minket, hogy a *banya* ~ *bapa* > *bonya* ~ *bopa* létrejöttében mindenekelőtt az emfázisnak volt (népetimológias „beütéssel”) a legjelentősebb szerepe. Vagyis: mind az eredeti *job*, mind az *öregbik*, *éldes*, *örep* (< *öreg* [...p]), *igen* és *nyoszolási* jelzők megkülönböztető szerepét — emfázisos mezőben — átvették a *b-*, illetőleg *bik-*, *mikka*, *dés-*, *ep-*, *em-*, *eny-* és *si-* (*sí-*) ~ *sír-* (*sír-*) emfatikumok. E csökevényes (szó)elemek voltaképpen azért válhattak a nyelv kifejező eszközévé, mert jobbara a meghitt egyéni kapcsolatok különlegességét, emfázisát hivatottak nyelvileg jelölni. Elemzéseimből remélhetőleg az is kivehető, hogy a bemutatott típusú szavak keletkezését, alakulását aligha indokolt csupán grammatikai okkal magyarázni.

MOKÁNY SÁNDOR